

УКРАЇНСЬКІ КНЯЗІВСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКІ РОДИ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (друга половина XV–XVI ст.)

Питання ролі владних еліт в соціально-економічному та політичному житті ранньомодерної держави займає чільне місце в історичних студіях упродовж кількох століть. Не складає виняток і період перебування України у політичній системі Великого князівства Литовського, коли центральна влада формувала на новоприєднаних територіях систему місцевого управління. Інститут владних місцевих урядів у ВКЛ еволюціонував до середини XVI ст., часу запровадження адміністративно-територіальної та судово-повітової реформ. Законодавчо їх повноваження закладалися і регламентувалися уставними земськими грамотами, наказами великого князя литовського та Литовськими статутами. На практиці прояви урядницьких дій зафіксовані в документації Литовської метрики та ранніх актових книгах земських та гродських судів, запроваджених у ВКЛ у результаті судово-адміністративних реформ 60-х років XVI ст. У системі політичного управління у ВКЛ значну роль виконували представники українських князівських та шляхетських родів.

Владний організм у цей період поповнювався виключно за рахунок привілейованих станів та прошарків. Тому коло представників князівських родів і шляхти постійно постачало управлінські кадри на місцевому, регіональному та центральному рівнях управління.

Коротко зупинимося на ключових історіографічних аспектах цієї теми, які детально висвітлено автором у нещодавно виданій монографії¹. Принагідно відзначимо, що інститут місцевих урядників у ВКЛ привертав увагу істориків-литуаністів кінця XIX – початку XX ст. Першопочатківцем у цій темі став М. Любавський, вагомий доробок якого з політичної і правової історії ВКЛ узагальнено в опублікованій у 1892 р. його праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута». Зокрема, учений, широко залучаючи документи Литовської метрики, проаналізував

---

¹ *Блануца А.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

у цій фундаментальній праці серед іншого й особливості управління місцевих урядників на воєводському та повітовому рівнях².

Цю ж проблему піднімав у своєму дослідженні М. Довнар-Запольський. Він написав цікаву розвідку про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, водночас наголошував, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і вводили шляхту в володіння маєтком чи землею. Такі повноваження урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами³.

Він же відзначав, що на рубежі XVI ст. внаслідок об'єднувчих тенденцій у державі (ВКЛ) намісництва були замінені на воєводства, утім, якоїсь помітної різниці між воєводами та намісниками, як управлінцями, не було. Намісник був наділений усіма ознаками давньокнязівської влади, тоді як воєводи призначалися великим князем литовським у ті місцевості, що потребували посиленої оборони, якою і була Київська земля. Разом з тим, в удільний період Вітовт у Смоленську посадив намісника, у Брацлаві та Вінниці, на пограниччі, посадив старост⁴. Як бачимо, терміни тут вживаються різні. Цікаві спостереження М. Довнар-Запольського щодо генези старостинського уряду. За ним, найбільш давні акти (кінця XIV і початку XV ст.) називають держателів замків старостами, з кінця XV ст. – намісниками, а пізніше – знову старостами⁵. Відмінною рисою повноважень старост була концентрація у їхніх руках суду та збору повинностей із усіх нешляхетських елементів суспільства, що проживали на території староства⁶.

---

² Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892. 884+С+VI с.; *Его же*. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2-е. Москва, 1915. С. 95-102, 122-132.

³ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Ч. 8. Т. V: Акты об украинской администрации. Киев, 1907. С. 17-18, 49, 72.

⁴ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. С. 3-4.

⁵ Там же. С. 34.

⁶ Там же. С. 35.

Певні напрацювання по темі місцевого управління мав ще один історик права – М. Владимирський-Буданов. Зокрема, у своїй книзі вчений констатував, що українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ було шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших більш дрібних староств, передаючи таким чином всю повноту державної влади старостам на час дії застави⁷.

До інституту намісників / старост / державців Черкаського та Канівського замків у своїх статтях звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників – старост, у тому числі і під час уведення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань⁸. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

Дослідження своїх попередників узагальнив та підсумував М. Грушевський. Так, учений стверджував, що «уряд “намісників” в загальній адміністраційній схемі в. кн. Литовського XV–XVI в. був широко розповсюджений». На його думку, цей уряд мав існувати і раніше, утім, у джерелах віднайти згадки щодо цього не вдавалося⁹. Уряди намісника і старости, за М. Грушевським, еволюціонували із давньоруських часів й були їх реліктом. Провінціальна система (так М. Грушевський класифікував місцеве управління) мала досить примітивний характер через те, що субординація урядів була мало розвинена – «начальник більших і менших округів, вищих і низших ранг стоять більше менше всі в безпосередній залежності від центрального правительства, що мішається

---

⁷ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. VI. Киев, 1911. С. 52-53.

⁸ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. Київ, 1907. С. 1-15; *Его же*. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. Т. 1. Київ, 1907. С. 81-96.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. Київ, 1994. С. 289.

нераз навіть у дрібні справи місцевої управи»¹⁰. Також вчений наводить такі основні характеристики місцевого управління до часів прийняття Литовських статутів: відсутність апеляційних інстанцій (всі звертаються до великого князя чи до його ради, яка складалася з тих же управителів провінцій); незалежність панських латифундій від місцевої адміністрації, пряма їх залежність від центральної влади; поєднання адміністративних функцій із судовими та фінансовими в одних руках; уявлення та панування приватноправних поглядів на отриманий уряд як джерело доходу; невиборність місцевої влади (вона призначається великим князем)¹¹. Система місцевого управління докорінно змінюється у процесі запровадження низки реформ у 60-х роках XVI ст., які спрямовувалися на уніфікацію системи управління ВКЛ відповідно до польської моделі. Цей підхід учений майстерно продемонстрував на історії Барського староства¹².

На сьогодні окремі аспекти проблеми місцевого управління у ВКЛ стають предметом інтересу сучасних литуаністів. Це дослідження М. Крома¹³, Б. Черкаса¹⁴, В. Поліщука¹⁵, П. Кулаковського¹⁶, Ю. Михайлюка¹⁷.

¹⁰ Там само. С. 293.

¹¹ Там само. С. 290-293.

¹² *Грушевский М.* Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894.

¹³ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2010. С. 136-137.

¹⁴ *Черкас Б.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 53-66; *Його ж.* Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. Кн. 2. Київ, 2004; *Його ж.* Один з перших козацьких «гетьманів» Семен Полозович // Запорозька старовина. Вип. 3. Запоріжжя, 2005.

¹⁵ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького староства князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ–Нью-Йорк, 2004. Вип. 8-9. С. 266-298; *Його ж.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Кн. I. Т. 19. Київ, 2009. С. 80.

¹⁶ *Кулаковський П.* Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст. // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* Київ, 2013. Т. II. С. 82-95.

¹⁷ *Михайлюк Ю.* Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. Черкаси, 2011. 348 с.

Термінологія

Для висвітлення питання про термінологію, статус та повноваження місцевих урядників (старости, намісники, державці) спеціально звернемося до вельми репрезентативної та інформативно насиченої книги записів № 6 Литовської метрики (1494–1506 рр.)¹⁸, яка хронологічно охоплює роки правління великого князя литовського Олександра Ягеллончика.

Так, в актах книги фігурують такі уряди державців: бельський, brasлавський, василішський, дорогицький, жижморський, мельницький, мерецький, новгородський, пінський, слонімський, утенський (11 найменувань). Уряди старости мають таке представлення: берестейський, городенський, дорогицький, жомоїтський (жемайтійський), каменецький, луцький, менський, міст Кричовського, Смоленського, смоленський, угровський (11 найменувань).

Найбільше ж у книзі представлено найменувань урядів намісника: белицький, бельський, берестейський, бірштанський, бобруйський, борисовський, бранський, brasлавський, брягинський, василішський, віленський, вінницький, вілкомірський, вількейський, вітебський, волковийський, володимирський, овруцький, вяземський, городенський, деменський, дорогицький, дорогобужський, дорсунішський, дроковський, дубиницький, дубицький, езденьський, ейшишський, жижморський, житомирський, жолудський, звинигородський, звягольський, ізблянський, каменецький, київський, ковенський, коневський, красносільський, кревський, кременецький, кричевський (кричовський), лідський, любуцький, марковський, медницький, мельницький, менський, мерецький, мозирський, мойшогольський, молодеченський, мценський, немоноїтський, новгородський, оболіцький, ожський, олітський, онікштенський, остринський, ошменський, перевальський, перелайський, переломський, пінський, полоцький, пунський, путивльський, радунський, речицький, рошський, свислоцький, сенятичський, скерстомоньський, скидельський, слонімський, смоленський, сомілішський, стоклішський, торопецький, утенський, черкаський, чернігівський, чичерський, ясвонський (86 позицій).

---

¹⁸ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 389, ед. хр. 6. Оpubліковано: Lietuvos Metrika. Knyga № 6: (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007; Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1 (6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / Сост., коммент., вспом. указ.: М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов; отв. ред. тома С.М. Каштанов. Москва–Санкт-Петербург, 2012. 664 с. (далі посилання будуть за литовським виданням – LM 6).

Пропонуємо порівняльну таблицю синонімічних вживань термінів «державця», «староста», «намісник» у книзі записів № 6 Литовської метрики.

Таблиця 1.

Державці, старости, намісники (синонімічні вживання)*

№	державця	староста	намісник
1	бельський		бельський
2		берестейський	берестейський
3	браславський		браславський
4	василішський		василішський
5	дорогицький	дорогицький	дорогицький
6	жижморський		жижморський
7		городенський	городенський
8		дорогицький	дорогицький
9		каменецький	каменецький
10	мельницький		мельницький
11		менський	менський
12	мерецький		мерецький
13	новгородський		новгородський
14	пінський		пінський
15	слонімський		слонімський
16		смоленський	смоленський
17	утенський		утенський

Як бачимо, у термінологічному відношенні уряди державці, старости та намісника близькі за семантичним навантаженням. Так, у 10 з 11 випадків одночасно до терміну «державця» у тому ж хронологічному проміжку застосовується термін «намісник», а у 7 з 11 випадків термін «староста» використовується одночасно з терміном «намісник». В одному випадку три терміни («старости», «державці» та «намісника») застосовуються одночасно. Все це дає підстави стверджувати про синонімічне вживання указаних термінів.

Водночас відзначимо, що термін «державця» зустрічається у документації великокнязівської канцелярії також як синонім вище указаним термінам «старости» та «намісника». Утім, як відзначають дослідники,

* Таблиця складена за даними документів LM 6.

він має ще більш широке і у той же час більш абстрактне смислове значення – держання, умовного володіння територією, окремим адміністративним округом: селом, волостю, замком, повітом. Сам же термін «державця» першопочатково позначав держання / тримання землі чи маєтності, пожалуваних «в держание» великим князем литовським¹⁹.

Тим не менше, у документах до середини XVI ст. дуже важко розмежувати, у яких випадках одна і та ж особа виступала як староста, намісник або ж державця. Наприклад, відомий представник українського шляхетського роду Остафій Дашкович, який понад 20 років управляв Канівським і Черкаським замками, у документах в одних випадках іменується канівським і черкаським старостою і намісником²⁰, а у 1532 р. за воєнні заслуги великий князь литовський Сигізмунд I Старий номінував його на чечерського і пропойського державцю²¹.

Додатково до даних книги записів № 6 Литовської метрики залучимо дані з інших джерел цього періоду. Так, наочним прикладом такого різночитання та позначення інституту місцевого управління можуть бути дані із «Книги данин» (Литовська метрика, книга записів № 3) великого князя литовського Казимира Ягеллончика. Зокрема, за документами видно, що до одних адміністративних одиниць ВКЛ застосовується термін «староста» (берестейський, блудненський, жомоїтський, луцький, остринський, слонімський), а у переважній більшості до інших – «намісник» (до 26 адміністративних одиниць)²². Ще кілька прикладів. Зокрема, у документації видання «Акти Волинського воєводства» термін «староста» фігурує у 30 позиціях, «державця» – 25, «намісник» – 2²³. У збірнику документів «Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.» під терміном «намісника» знаходимо браславського, жисморського та перелайського урядників, «державцями» позначено білицького, каменецького, лідського, могилевського, слонімського та чорнобильського урядників,

¹⁹ Див., наприклад, такі пожалування: Lietuvos Metrika. Knyga № 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius, 2010. P. 29-31, 54-56, 56-59, 83-84, 100-101; Lietuvos Metrika. Knyga № 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. Vilnius, 2012. P. 59-61, 72-73, 77, 78, 78-79 та ін.

²⁰ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. С. 8-11; Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста... С. 53-66.

²¹ Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста... С. 36.

²² Lietuvos Metrika. Knyga № 3: (1440–1498): Užrašymų knyga 3. / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis (далі – LM 3). Vilnius, 1998. P. 110, 105-106.

²³ Підраховано за: Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латинізовані документи). Київ, 2014. 154 с.

а найбільше число урядників виявлено під терміном «староста» – браславський, вінницький, володимирський, гомейський, житомирський, каменецький, кнєвський, ковельський, ковенський, луцький, олицький, острозький, пінський і тухольський. Причому, як бачимо, браславський урядник одночасно позначається намісником і старостою, а каменецький – державцею і старостою. Симптоматично, що українські урядники іменуються старостами, і лише у випадку із Чорнобильським замком – державцею²⁴. Ще в одному документальному виданні, що хронологічно охоплює XVI ст. («Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.»), місцеві уряди позначені терміном «староста» у чотирьох випадках (городенський, кременецький, овруцький, слонімський) та у двох випадках терміном «державця» – довгалиський та кревський²⁵.

Повноваження та статус

Чи не на ключових позиціях в колі обов'язків указаних урядів перебуває оборонна функція, що відмічали усі без винятку вчені, які торкалися питання повноважень місцевих урядників (старост, намісників, державців). Старости в українських замках були командирами ополчення староства, забезпечували охорону ввіреного їм замку та округи, що належала до нього. Важливою складовою оборони замку було матеріальне забезпечення військових підрозділів, куди входили озброєння, замкові укріплення, дозорна служба, провіант та ін. Верховна влада зобов'язувала старост / намісників забезпечувати ці статті замкових витрат із місцевих джерел у залежності від особливостей розвитку економіки та господарства регіону. На старост покладалася сторожова функція, яку несла місцева шляхта та замкові слуги.

Українські староства виступали своєрідним бар'єром, який розмежував і стримував тиск кочовиків з Південного Заходу та московську експансію із Північного Сходу. Тому і місцеві уряди формувалися у відповідних умовах.

Староста / намісник / державець був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та забезпеченням життєдіяльності замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це виражалось, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. На офіційному рівні такі

---

²⁴ Проаналізовано за виданням: Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підгот. до друку А. Блануци, Д. Вашука. Київ, 2016. 228 с.

²⁵ Князі Масальські: Документи і матеріали XVI ст. / Підгот. до друку й автор. текст А. Блануци, Д. Вашука. Вип. 1. Київ, 2007. 176 с.

дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост / намісників / державців.

Старости / намісники були також зацікавлені у тому, щоб усі села та угіддя концентрувалися в руках місцевих бояр, а з них йшли різного роду служби – чи то земська, чи тягла.

Серед низки повноважень та зобов'язань, отриманих від центральної влади, місцеві урядники уповноважувалися нею здійснювати функції по контролю торгівлі на ввіреній їм території. Наприклад, шляхта постійно прагнула виклопотати у великого князя привілей на заснування торгу або ярмарку у своєму маєтку і відповідно зверталася із такою чолобитною. У великокнязівських рішеннях ми натрапляємо на формулювання, суть якого зводилася до того, що великий князь видавав резолюцію на основі даних старости або намісника / державці про те, чи новозаснований торг або ярмарок «будет не шкоден нашимъ торгомъ и ярмаркомъ». Іншими словами, місцеві урядники зобов'язувалися перевірити дані щодо потенціалу нових торгів та ярмарків у системі вже наявної регіональної торгівлі. Цю функцію місцевих урядників можна класифікувати як дозвільну.

До контролюючої функції належали дії старости / намісника / державці, спрямовані на дотримання правил здійснення торгових операцій – облаштування ринку і торгу, правильне застосування під час торгівлі одиниць виміру і ваги і т. д.

Чи не найвагоміша функція, яка покладалася на місцевий уряд, – захист торговців під час пересування до пункту торгівлі та під час торгівлі. Місцеві урядники часто зловживали своїми повноваженнями у торговельній сфері й намагалися монополізувати найбільш прибуткові її види. Наприклад, старости забороняли продавати у селах мед та худобу, що можна було зробити лише на міському ринку, який повністю контролював урядник²⁶.

Усі зазначені повноваження та зобов'язання місцевих урядників для центральної влади мали стратегічне значення – залучення та сприяння торгівлі з метою отримання прибутків від зборів та податків. Це була суттєва стаття надходжень до великокнязівської скарбниці.

Місцеві урядники впроваджували на місцях земельну політику великого князя литовського. Наприклад, державці / старости / намісники засвідчували привілеї чи підтвердні документи на земельні надання, висту-

---

²⁶ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. ... С. 73.

пали свідками при укладенні транзакційних договорів, робили ув'язання у надані великим князем володіння²⁷.

Важливим елементом взаємодії представників верховної влади на місцях було наділення повноваженнями судової гілки влади місцевих старост / намісників. У документах Литовської метрики відклався комплекс судових справ, з яких останні провадили суд²⁸.

Упродовж дії I Литовського статуту усталилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський за I Литовським статутом є «вищим інтерпретатором статей Статуту». Зокрема, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права остаточно не врегульовували усі правові процедури, до господаря звертався за порадою («наукою») й комісарський суд²⁹. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів (у більшості випадків ними ставали місцеві урядники – старости, намісники, державці), призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали й свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем.

Статус старост, намісників, державців був на високому рівні. Справа у тому, що ці уряди одночасно поєднувалися з іншими урядами, які давали право входити до складу панів радних при великому князі литовському. Наприклад, князь Михайло Львович Глинський одночасно обіймав уряди двірного маршалка та державці бельського і рутенського, а в іншому документі вже фігурує як мерецький та утенський намісник³⁰. Пан Іван Сапежич одночасно поєднував уряди двірного маршалка, канцлера королеви та брацлавського і жижморського державці³¹.

Таким чином, ланка державного управління місцевого рівня у ВКЛ позначалася термінами «староста», «намісник» і «державця». Причому

²⁷ ЛМ 6. Р. 62-64, 65, 66-68, 69-70, 313-314, 231-232, 313-314, 314-315, 318-319 та ін.

²⁸ Наприклад, див: Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9) / Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др. Москва, 2008.

²⁹ Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. Vilnius, 2003. P. 25, 49-51, 52, 72-73, 95, 103-104, 117-118, 131-133 та ін.

³⁰ ЛМ 6. Р. 62-64, 71, 314-315.

³¹ Ibid. P. 313-314.

найбільшого застосування отримав термін «староста». Пояснення цьому можуть дати відповіді на питання про статус і повноваження вказаних інститутів урядників місцевого рівня.

Як вже зазначалося, на уряд старости / намісника / державці призначалася особа шляхетського походження за рішенням великого князя литовського, що оформлювалося відповідним привілеєм. Наведемо кілька прикладів таких документів. Так, 23 грудня 1507 р. Сигізмунд I Старий видав у Мельнику привілей пану Федору Янушевичу на Володимирське староство з містечком Літовижем і монастирем Святого Спаса, а також всіма волостями в сумі одна тисяча золотих польських до живота³². Через хворобу та передчасну смерть Ф. Янушевич протримався на даному уряді недовго, бо вже 26 травня 1508 р. великий князь литовський своїм привілеєм надав кн. Андрію Олександровичу Сангушку замок і місто Володимир з всіма волостями до сплати однієї тисячі золотих польських, сплативши спочатку таку суму дружині покійного пана Федора Янушевича³³. Так як Володимирський замок відносився до другої лінії оборони й був у більш безпечній зоні, то місцеві намісники мусили з усіх замкових доходів сплачувати до господарської скарбниці певну грошову суму, що не практикувалося у замках першої оборонної лінії, де всі замкові прибутки йшли на забезпечення оборонних функцій.

Тож які повноваження отримував староста / намісник / державця від верховного правителя ВКЛ щодо ввіреного йому замку й населення. По-перше, він був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та життєдіяльністю замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це знаходило втілення, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних грамотах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост / намісників / державців. Наприклад, 30 серпня 1507 р. датований Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого зем'янину Брацлавського повіту Семену Кішці на селища Ханів, Ошитків, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підставою для підтвердження селищ стали надавчі листи Казимира та Олександра Ягеллончика, а також брацлавського намісника кн. Михайла Васильовича Чорторійського³⁴. 12 березня 1536 р. Сигізмунд I Старий своїм листом підтвердив Грицьку Олексієвичу право на

---

³² Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 (далі LM 8) / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. P. 243-244.

³³ Ibid. P. 256-257.

³⁴ Ibid. P. 217.

володіння сільцем Новоселицею у Вінницькому повіті, записаним йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем вічним правом³⁵. Очевидно, що у час, коли Грицько Олексієвич отримав означене село у власність, Остафій Дашкович тимчасово поєднував уряди канівського і черкаського старости з вінницьким.

У 20-х роках XVI ст. активно фігурує в актах Литовської метрики овруцький намісник пан Михайло Халецький. Так, 10 жовтня 1522 р. він за наказом Сигізмунда I Старого надав Довмату Єремєєвичу пусту землю в Овруцькому повіті³⁶, а 7 жовтня 1524 р. також за наказом великого князя литовського надав овруцькому зем'янину Федку Омеляновичу Вешняку пусту землю і пусте Зенківське дворище в Овручі³⁷. Розпорядчим листом від 16 вересня 1523 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому наміснику ув'язати господарського слугу Федка Омеляновича у пусту путну Волненицьку землю і пусте дворище в Овручі³⁸. Як бачимо, у цьому випадку на намісника покладалися функції виконання наказів та розпоряджень верховного правителя.

Подібні розпорядження й накази великого князя литовського адресувалися й іншим старостам / намісникам / державцям. Наприклад, документально зафіксовані розпорядження Сигізмунда I Старого (Вільно. – 23.11.1522 р.) до чорнобильського намісника пана Михайла Павші з наказом надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича із його землею у Чорнобильському повіті³⁹; (Краків. – 08.01.1523 р.) до луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторійського з наказом надати браславському зем'янину Івашку Красносільському село у Луцькому повіті, замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи⁴⁰; (Краків. – 01.02.1524 р.) до луцького ж старости з наказом надати луцькому пушкарю Петру Скуйбіді пусту Кречківську ділянку землі у Луцьку, в передмісті на Гнідаві⁴¹; (Краків. – 17.03.1524 р.) до кременецького намісника пана Якуба Монтовтовича з наказом ув'язати господарського дворянина Василя Семеновича Нечая у чотири пустих дворища у селі Супунові у Кременецькому повіті⁴².

³⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 17, л. 612-613.

³⁶ Lietuvos Metrika. Kn. № 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 (далі – LM 12) / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 2001. P. 158.

³⁷ Ibid. P. 333.

³⁸ Ibid. P. 247-248.

³⁹ Ibid. P. 171.

⁴⁰ Ibid. P. 200.

⁴¹ Ibid. P. 277-278.

⁴² Ibid. P. 291.

Литовські правителі практикували переведення талановитих старост-адміністраторів з одного староства на інше, вочевидь, для покращення ситуації обороноздатності на більш небезпечних ділянках кордону. Прикладом цього може слугувати діяльність низки урядників. Зокрема, Семен Федорович (Сенко, Щасний) Полозович упродовж 1501–1503 рр. обіймав уряд черкаського старости, а після 1507 р. вже фігурує як овруцький намісник. У жовтні 1507 р. він отримує підтвердження Сигізмунда I Старого на володіння селом Жуховичі в Мозирському повіті вічним правом згідно з привілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика⁴³. Після смерті черкаського старости кн. Василя Дашковича, свого наступника по уряді, у 1508 р. Сенко Полозович виклопотав привілей у Сигізмунда I Старого на маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, якими володів В. Дашкович і які раніше були відібрані від князів Глинських за спробу державного перевороту. Указані маєтності С. Полозович отримав на правах вотчинного володіння⁴⁴. Наступного року він отримав великокнязівський привілей на маєтки кн. Василя Нікольського: Котчин або Деречин, а також інші частини володінь – Гостомль у Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті та Гладковичі в Овруцькому повіті вічним правом⁴⁵.

Ставши овруцьким намісником, С. Полозович ініціював реформування системи повинностей овруцьких міщан, які зобов'язувалися утримувати сторожу від татар, що насправді ними кілька років не забезпечувалося. Тому новий намісник попросив у Сигізмунда I Старого перенести сторожову повинність на себе, беручи й використовуючи на ці цілі кошти зі сплати податків з овруцьких корчем⁴⁶. Згодом (1516 р.) він отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на пусту землю Лемешівщину на р. Прип'яті у Білосороцькій волості Київського повіту, данину київського воєводи пана Андрія Немировича, вічним правом⁴⁷. У 20-х роках XVI ст. він отримує повноваження відновлення містечка Річиці на Мозирщині поблизу своїх родових володінь, у досить небезпечному регіоні, куди часто навідувалися не лише татарські загоны, а й московські війська. На схилі своїх літ (1529 р.) за військові заслуги С. Полозович отримав відновлену ним Річицю у пожиттєве володіння⁴⁸.

⁴³ LM 8. P. 223-224.

⁴⁴ Ibid. P. 252.

⁴⁵ Ibid. P. 315-316.

⁴⁶ Черкас Б. Семен Полозович. С. 9.

⁴⁷ Lietuvos Metrika. Knyga № 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 (далі – LM 9) / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. Vilnius, 2003. P. 316-317.

⁴⁸ Черкас Б. Семен Полозович... С. 10-12.

Часто після врядування на прикордонних замках достойні представники нобілітету у винагороду отримували значні земельні володіння або ж підвищення у владних структурах ВКЛ. Наприклад, після трирічного старостування у Черкаському замку (з 1508 по 1511 рр.) кн. Тимофій Іванович Капуста у 1511 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на села Малевичі, Хишине, Біловежі і Радомль у Київському повіті вічним правом⁴⁹. У цьому ж році великий князь литовський своїм листом підтвердив кременецькому наміснику Якубу Монтовтовичу право на маєтки Млинове (данина господаря) і Пскулове (купівля) у Луцькому повіті вічним правом⁵⁰. У квітні 1524 р. господар пожалував пані Михайлової Павшиній Людмилі маєтки Дорогин, Клещевичі і Кацовичі у Київському повіті вічним правом, що перейшли їй по смерті чоловіка, вже згадуваного нами чорнобильського старости⁵¹.

Ще один черкаський староста пан Андрій Якубович Немирович (1511–1514 рр.), котрий змінив на цьому уряді кн. Т.І. Капусту, посів уряд київського воеводи. І вже як намісник Київської землі він у 1532 р. виконував доручення Сигізмунда I Старого, сутність якого полягала у тому, щоб надати кн. Дмитру Романовичу Віденецькому маєтності у Київському повіті: Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Виточів, Мартинівичі, Хвойники, Острі Лядовичі, Новосілки та двір з пустовщинами у Києві, успадковані від тестя Семена Полозовича за правом близькості⁵².

Ще наприкінці XV ст. черкаським старостою був кн. Богдан Федорович Глинський, котрий заклав початки стрімкої політичної кар'єри своїх нащадків. Вони ж на початку XVI ст. здійснили спробу державного перевороту, який виявився невдалим. Унаслідок цього Сигізмунд I Старий позбавив всіх привілеїв та маєтностей князів Глинських у ВКЛ. Тому всі їхні володіння протягом кількох років були роздані господарським служебникам. Зокрема, у 1508 р. Сигізмунд I Старий надав кн. Федору Корецькому село Сущани в Олевську у Київському повіті, відібране у кн. Івана Глинського⁵³, а вже наступного року своїм привілеєм пожалував Андрія та Дмитра Івашенцовичів маєтками кн. Івана Глинського: Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів та села і селища Кам'яне, Опачичин, Мухойдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубричі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів у Київському повіті, а також двір у Києві та двір в Овручі вічним правом⁵⁴.

⁴⁹ LM 8. P. 435-436.

⁵⁰ LM 9. P. 112.

⁵¹ LM 12. P. 295-296.

⁵² РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 17, л. 251 об.-252.

⁵³ LM 8. P. 266.

⁵⁴ Ibid. P. 320.

Упродовж XVI ст. низку намісницьких урядів у ВКЛ обіймали представники князівського роду Сангушків. Так, володимирським старостою почергово були кн. Андрій Олександрович (1508–1531 рр., перед цим був кременецьким намісником (1498–1502 рр.), у 1500–1507 рр. брацлавським та вінницьким намісником) та його син кн. Федір Андрійович (1531–1547/48 рр.; з 1544 р. додатково обійняв уряд брацлавського та вінницького старости) Сангушковичі. Перший у 1509 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на людей Кричевичів у Хмельницькій волості в Луцькому повіті до «лепшого опатренья»⁵⁵. Його син кілька разів організував оборону Володимирського замку від татарських нападів, а також виконував земельні розпорядження Сигізмунда I Старого. Так, 10 жовтня 1527 р. кн. Федір Андрійович Сангушкович отримав лист великого князя литовського з наказом надати волинським зем'янам Івашку Русину і Федору Оношковичу маєтності пана Івана Хребтовича: дворище у Літогощі і Горсоновському ставі, Чорниці, Четвертню, Портське, Копили, Суск, Годомичі та Смердин за правом близькості⁵⁶.

За заслуги перед господарем володимирський староста отримав привілей (Петриків. – 18.12.1527 р.) на спадкові маєтності пана Івана Хребтовича: дві частини села Портська, а також Підлозці, до часу повернення великого князя литовського⁵⁷. А шляхом купівель (1533.08.12, Вільнюс – підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений у волинського зем'янина Василя Федоровича Юнкевича маєток Обиніж вічним правом⁵⁸; 1533.09.10, Вільнюс – підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений в Івана та Олехна Богдановичів Княгининських маєток Холопяни вічним правом⁵⁹), а також будучи єдиним спадкоємцем маєтностей свого батька, кн. Ф.А. Сангушкович став засновником несухойзько-локацької лінії Сангушків.

Другий син кн. А.О. Сангушковича кн. Роман Андрійович Сангушкович протягом року (1516–1517) урядовав у Брацлавському і Вінницькому замку. 26 січня 1516 р. він отримав привілей Сигізмунда I Старого на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, надані у держання до живота. Кількома днями раніше (23 січня) кн. Р.А. Сангушкович отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на двір Турійськ і села

⁵⁵ Ibid. P. 338-339.

⁵⁶ Lietuvos Metrika. Knyga № 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 (далі – LM 14) / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2008. P. 255.

⁵⁷ Ibidem. P. 256.

⁵⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 17, л. 480-481 об.

⁵⁹ Там же, л. 490 об.-491 об. та ін.

Болбли, Соловичі і Сільце у Володимирському повіті, господарську да-нину, вічним правом. Утім, його урядницька кар'єра вже у 1517 р. скін-чилася у результаті передчасної смерті.

Упродовж 1542–1559 рр. уряд луцького старости посідав представник іншої лінії князів Сангушків – кн. Андрій Михайлович Сангушкович. Він у червні 1546 р. отримав лист-розпорядження Сигізмунда II Августа з наказом ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту «на поживене» до волі і ласки гос-подарської⁶⁰.

У період судово-адміністративних реформ у ВКЛ уряд луцького ста-рости обіймав кн. Богуш Корецький. Він упродовж 1561–1567 рр. сфор-мував урядницький клан при Луцькому замку⁶¹.

У 60-ті роки XVI ст. у Чорнобильському замку старостував пан Філон Кміта. Він 29 березня 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль та на селища Кубелине і Левківці в Овруцькому повіті, надані в обмін за маєтки Літин, Полтевичі, Солаші та двір у Вінниці у Він-ницькому повіті, вічним правом⁶². Того ж дня великий князь литовський наказав брацлавському каштеляну кн. Андрію Тимофійовичу Капусті ввести у володіння п. Філона Кміту Чорнобилем та згаданими у попе-редньому листі маєтностями вічним правом⁶³. Вже влітку 1568 р. чорно-бильський староста виклопотав у господаря підтверджувальний лист на маєток Матейківщину у Київському воєводстві вічним правом⁶⁴.

У цей же період кременецьке староство очолював кн. Микола Анд-рійович Збаразький. Він, зокрема, 25 червня 1564 р. отримав розпорядчий лист Сигізмунда II Августа з наказом надати і посприяти ув'язати гос-подарського служебника Мартина Харлинського у землі і люди в селі Осниках Кременецького повіту на умовах «хлебокормлення»⁶⁵. Зі змісту одного із документів Литовської метрики дізнаємося про склад креме-нецького замкового уряду. Так, 10 березня 1564 р. датується підтвер-джувальний лист Сигізмунда II Августа кременецькому підстарості Олек-шію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп грошів литовських маєток

---

⁶⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. Мінск, 2008. С. 175–176.

⁶¹ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ–Нью-Йорк, 2004. Вип. 8-9. С. 266–298.

⁶² РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 49, л. 4 об.-5; ед. хр. 50, л. 51–52.

⁶³ Там же, ед. хр. 50, л. 52–52 об.

⁶⁴ Там же, ед. хр. 258, л. 194–195.

⁶⁵ Там же, ед. хр. 266, л. 185 об.-186.

Молодків на ленному праві⁶⁶. Як бачимо, до складу замкового уряду, крім старости, входив також і його помічник – підстароста.

А які ж ще урядники входили до структури замкового уряду і як організаційно функціонував замковий уряд старости / намісника? За визначенням В. Поліщука, «замкові уряди – це інститут великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти», «це інститут регіонального управління в станово-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського»⁶⁷.

У документах Литовської метрики практично не зустрічається інформація про склад уряду старости / намісника. Її можна почерпнути із замкових книг, які були продуктом замкового діловодства. Утім, до наших днів таких книг збереглося дуже мало й переважно у фрагментах. За даними В. Поліщука, до складу Луцького замкового уряду часів старостування кн. Богуша Федоровича Корецького (1561–1567 рр.) входили: власне староста, справця староства (почергово кн. Матвій Восильович Четвертинський, Загоровський Петро Богданович, Русин Андрій Іванович, він також був і підстаростою), підстароста (почергово Сова Борис Іванович, Хом'як Петро Іванович), писар (почергово Дешковський Василь Васильович, Хребтович Богуринський Іван Іванович, Хом'як Гурин Маскович, Русин Федір Іванович), ворітний (почергово Красовський Войтех, Костевич Василь) та дяк / підписок (Трушович Григорій). До замкового уряду також входили слуги-вижі, які виконували допоміжні слідчі функції. Їх мав кожен з перерахованих урядників⁶⁸. Тож, чисельно замковий уряд складався з чотирьох постійних урядників на чолі із старостою та кількадесят вижив, котрі виконували допоміжні функції відповідно до їхньої затребуваності у той чи інший час.

Подібні склади замкових урядів функціонували і в інших замках другої оборонної лінії, що проблематично, через брак джерел, стверджувати щодо замків першої оборонної лінії. Цілком очевидно, що новопризначений староста / намісник сам на власний розсуд формував склад та персонал замкового уряду. Тож, у замках першої оборонної лінії старости, вочевидь, керувались подібним принципом, бо в умовах постійної воєнної загрози їм потрібно було покладатися на довірених урядників.

⁶⁶ Там же, ед. хр. 41, л. 377 об.-378 об.

⁶⁷ Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. С. 80.

⁶⁸ Поліщук В. Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2005. Вип. 5. С. 28-39.

Саме їм прикордонні старости жалували певні землі й маєтності як аванс або у винагороду за службу.

Соціально-економічний та політичний статус українських князів

В ієрархічній структурі українського суспільства в період раннього нового часу найвищий щабель займали князі. Виразом «Королем стають, князем народжуються» винятково влучно окреслюється те особливе місце, яке відводилося князівській верстві – єдиному замкненому станові, до якого не надавали доступу ані багатство, ані вплив, ані високі урядові чини. Князем був і міг бути лише син князя, і ані король, ані сейм не могли пожалувати князівського титулу⁶⁹. Проте, як видно з документів, князівський прошарок далеко не був однорідною верствою. Вперше поділ на дві групи в середині цього прошарку знаходимо в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів в ревізії названо «княжатами головними», а решта отримала назву «княжата-повітники»⁷⁰.

У згаданому документі ревізор вперше вжив відносно князівської верстви вказані терміни, що означували статус, який в даному регіоні закріпився за тим чи іншим князівським родом. Серед «княжат головних» згадуються Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чорторійські, Дубровицький менший⁷¹, тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чорторійських та Гольшанських-Дубровицьких. Н. Яковенко до цієї князівської групи відносить, крім згаданих, ще шість родів: Острозьких, Заславських, Збарзських, Вишневецьких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських, «усі інші, – відмічає дослідниця, – віднесені до княжат-повітників»⁷². Проте в ревізії деякі з них відмічені

---

⁶⁹ Згідно з дослідженням Н. Яковенко, «за увесь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої корпорація князів поповнилася за рахунок родин некнязівського походження двічі, та й то пожалування йшли з-за рубежа, від імператорів Священної Римської імперії: у 1515 р. імператор Максимілян надав князівський титул Радзивіллам, у 1647 р. Фердинанд III – Любомирським. Що характерно, неприродні з точки зору загалу князівські титули прижилися не без зусиль» (Цит. за: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 74).

⁷⁰ Źródła dziejowe. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski. T. VI. Warszawa, 1877. S. 20. Нова публікація ревізії українських замків 1545 р. нещодавно здійснена В. Кравченком у серії «Литовська метрика» (Див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. Київ, 2005).

⁷¹ Źródła dziejowe... S. 20.

⁷² Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 100.

поіменно, наприклад, до луцьких повітників ревізор зарахував князів: Федора Головно-Острожецького, Вороницьких, Максима, Остафія і Богдана Соколинських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружицького, Богдана Любецького, Велецького, а також віднесених Н. Яковенко до «княжат головних» Андрія, Матвія та Івана Четвертенських⁷³. Хоча ревізор відніс Четвертенських до князів-повітників помилково – в історіографії прийнято вважати, що родина підпадає до групи княжат головних, адже їх землеволодіння сягають часів удільних князівств, а також вражають своїм масштабом. Так, наприклад, за Пописом війська Великого князівства Литовського 1528 р., родина князів Четвертенських (Сокольських) зі своїх володінь виставляла 31 коня⁷⁴, тобто володіла 744 димами, а за даними Подимного тарифу Волині 1629 р. – 871 димом⁷⁵.

Які ж були маєткові позиції «княжат-повітників» протягом XVI – першої половини XVII ст. у порівнянні з «княжатами головними»? Відповідь на це питання можуть дати джерела фіскально-реєстрового характеру, опрацювання яких дозволить встановити наближене до дійсності співвідношення земельних володінь двох зазначених князівських груп. Для XVI ст. – це вже згадуваний Попис війська ВКЛ 1528 р., а також Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р., для першої половини XVII ст. – Подимний тариф Волині 1629 р.⁷⁶. По інших територіях українських земель, що в означений період входили до складу ВКЛ та Речі Посполитої, паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося.

Так, маєткові позиції князів-повітників і князів головних, за Пописом війська ВКЛ 1528 р., представлені 38 особами князівської верстви, серед

---

⁷³ Źródła dziejowe... S. 20-21. В ревізії вказані також і князі-повітники Володимирського повіту, серед них: Олександр Порицький, Андрій Козека, Богдан і Михайло Курцевичі, Василева Ружицька-Роговицька Настасія (Ibid. S. 20).

⁷⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 523, арк. 200 об.-208 об. Див. також: Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрика Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічних спраў 1. Мінськ, 2003. С. 148-151; Перепис війська ВКЛ у серії Литовська метрика в Інституті історії Литви: Lietuvos Metrika (далі – LM). 1528. Viešųjų reikalų knyga 1. Vilnius, 2006. P. 132-135).

⁷⁵ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. С. 154.

⁷⁶ Попис війська ВКЛ 1528 р. та Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р. використані автором за оригіналом (відповідно РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 523, л. 200 об.-208 об. та Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 31, nr. mikr. 32745 (далі – AGAD. ASK.), к. 202-274 w.), а Подимний тариф Волині 1629 р. – за публікацією О. Барановича (Див.: Баранович О. Залюднення України... С. 141-155).

яких 18 належать до 7 родів групи «княжат головних», а решта 20 – до 12 родів групи «княжат-повітників». Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 коней) – представники групи князів-повітників. Для того, щоб з'ясувати, якою була величина їхніх землеволодінь, потрібно здійснити переведення коней у волоки землі. Для цього скористаємося наступною схемою: 1 кінь = 8 служб, служба = 3 дими, 1 дим = 0,75 волоки.

Таблиця 2, складена на основі опрацювання Попису війська ВКЛ 1528 р., дає чітке уявлення про співвідношення землеволодінь між двома князівськими групами. За її даними, 12 родів «княжат-повітників», що склали 63% від князівського прошарку, володіли 16% земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37%), віднесених до групи «княжат головних», сконцентрували в своїх руках 84% земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п'ять разів від «княжат-повітників». З цього не важко переконатися, що беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних. Особливо значними розмірами своїх землеволодінь серед останніх вирізнялися родини Сангушків-Коширських, Вишневецьких, Чорторійських, Четвертенських та Заславських, котрі виставляли із своїх володінь відповідно 126, 46, 33, 31 та 29 коней⁷⁷. Родини Любецьких, Козек, Курцевичів,

---

⁷⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 523, л. 200 об.-208 об. В «Пописе земли Волыньское» не значиться кн. Костянтин Острозький. Його ім'я було внесене в реєстр «Почет Панов-Рад их милостей», згідно з яким князь виставляв із всіх своїх володінь 426 коней (Там же, л. 8 об.). Проте в цьому реєстрі не вказана локалізація володінь кн. К. Острозького. Натомість Н. Яковенко зарахувала всіх виставлених коней К. Острозьким до його волинських володінь, як і 154 коня, що виставлялися князівською родиною Гольшанських (Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 99.). Через відсутність імен зазначених князів в «Пописе земли Волыньское», їхні володіння в даних таблиці 1 не представлені. Для прикладу, острозькі володіння були і на р. Немані, зокрема, Яворський маєток, який був відібраний кн. Костянтином Івановичем Острозьким приблизно в кінці 1520-х років в Остафія Юцинича. Про це свідчить лист від 1531 р. короля Сигізмунда I до кн. Костянтина Острозького: «Жикгомнд божю милостью король польский великий князь литовский, русский, прусский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Воеводичу Троцкому, старосте брацлавскому и веницкому, князю милости Костантиновичу Острозкому вже не одно крат жалует наш дворянин наш пан Остафей Юцинич о том, што ж дей еще воевода Троцкий, отец твоей милостию небожчик князь Костантин Иванович Острозкий отнял в него имене его Яворского земли и сеножати, и пушу и к тому который перевоз свой на реце Немоне мел и то, дей, теж в него отнял и к имену своему zde телу привернул, и теж дей его милость, з его власное земли людей его сославши, и своих людей там посадил, о том же мы перве сего неоднократно до отца твое милости писали приказуючи, аж бы его милость тых земель и сеножатий и пуци ему ся отступил. Ино отца твоего в животе не стало, а ты земель и с пуци ему непоступило, а потом вжо или неоднократно до тебе писали, приказуючи под заруками нашими, аж бы

Порицьких та Ружинських-Роговицьких, котрі були на той час найбільшими землевласниками серед «княжат-повітників», виставляли із своїх володінь відповідно лише 15, 10, 8, 5 та 4 коней⁷⁸.

твоя милость также в тые земли и сеножати и пущи его ничимся не вступовал и того перевозу на себе не мел, и люди своис тых земель его знес прочь, и твою дей милость того вчинити не хотел, и над то дей еще твоя милость кажешь с пущи его Яворское дерево на будованье замку своего Здетельского братии без его воли, в чом теся ему кривда и шкода великая деет, а про тое есми то будут земли и пуща его власная, приказуем тебе под зарукою наше тысячою копами грошей, аж бы твоя милость в тые земли и сеножати и пущи его и в перевоз на реце Немене ничим ся не вступовал и люди свои з его земли властное велел знести прочь, и через то их там немел и с пущъ его Яворских дерева на будованье к замку своему Здетельского братии без его воли неказал, и тому дал упокои конечно. А которое бы твоеи милости было до него дело и ты бы в том з нимъ правомся увы ходил. Писан у Кракове под лет Божого нароженья 1531 месяца марта 20 индикт 6» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius, f. 69-28, p. 2).

Відомо також, що ці захоплені землі залишалися у власності князів Острозьких і до кінця 1540-х років, про що свідчить ще один лист від 1540 р. короля Сигізмунда I вже до Василя Костянтиновича Острозького, в якому на скаргу «жаловала нам пани Остафеева Яцинича пани Анна Андреевна и с братми своими Иваном Андреевичем а Мартином о том штож дей еще свеем твои воевода Троцкий небожчик Костантин Иванович Острозкий отнял у мужа ее пана Остафия Яцинича перевоз на Немне несдути и людей дей его погонял и боярина своего Дениса и теж людей своих там повсаживал», наказував князю повернути мастки нащадкам Остафія Юцинича та «Про то приказуем тебе иж бы во всем на подданных своих права казал дати справедливост вчинил конечно» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius, f. 69-27, p. 3).

Із датованого 1549 р. напоминального листа видно, що нащадки Остафія Юцинича так і не змогли повернути свої втрачені володіння на р. Немані: «На память пану Юловсу. Коли ездили делити пущу пану воеводе виленскому пану Юлму Юрьевичу Глебовича, князем Василем Костантиновичем, въ тотъ часъ приехали до насъ пан Иван и пан Андрей Остафиевичи Юцинича, припоминаючися в тои пущи, которая лежит речки Розъважое а речки Возвешна, и перевозъ на Немне, кгде теперь Денис перевозъчикомъ отъ князя Василя Костантиновича им люди которьи надъ перевозомъ седять, и менуючи, от тую пущу и перевозъ, и люди небожчик князь Костантин Иванович Острозкий, отецъ князя Василевъ, у вотца нашего отнял, а штось дотычеть розробков тыхъ што розъробили оба поль речки Возвешна на поли и на сеножати, и то поведили, ижъ тоестъ по смерти князя Костантиновича при князю или тые поля и сеножати розробили и поведили, ижъ мають на тую пущу и на перевоз, и на люди, и на тьи розробки листы господарский припоминальные, як до князя Костантина Ивановича и до князя или и до княгини Илиное и до князя Василя. Мы тое припоминание их казали собе для помети записати, а за тые проробти поведали, ижъ тоест пуща Иловез властность наши» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius, f. 69-28, p. 1).

⁷⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 523, л. 200 об.-208 об.

Таблиця 2.

**Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками»
та «княжатами головними» на Волині станом на 1528 р.⁷⁹**

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	12	63	1008	16
«княжата головні»	7	37	5382	84
всього	19	100	6390	100

Станом на 1570 р. маєткові позиції князівських груп дещо змінилися, переважно зменшенням відсоткової частки землеволодінь князів-повітників порівняно із земельними володіннями князів головних. Дані співвідношення землеволодінь двох князівських груп на Волині представлені в таблиці 3. Так, 14 родин (відповідно 64% від загальної кількості князівського прошарку) представників групи «княжат-повітників» володіли лише 14% земель Волинського воєводства (1110 волок)⁸⁰. Володіння ж «княжат головних» дещо збільшилися у порівнянні з 1528 р. Зокрема, представники 8 родин (відповідно 36%) групи князів головних зосредили в своїх руках 86% землеволодінь регіону (6944 волок)⁸¹, тобто їхні володіння збільшилися на 2%, порівняно з 1528 р.

За даними Поборового реєстру, станом на 1570 р. найпотужнішими в економічному аспекті залишалися ті ж самі роди представників групи «княжат головних», що й у 1528 р. У цьому реєстрі вже фігурує кн. К. Острозький, котрий і очолив список найзаможніших князів не лише Волині, а всієї Речі Посполитої. За ним йшли Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Збаразькі, Четвертенські. До «княжат головних» нами також був зарахований кн. А. Курбський, що мав особливий статус і був пожалований Ковельською волостю у Володимирському повіті, що, згідно з поборовим реєстром, становила 384 волоки землі⁸².

Найзаможніші родини «княжат-повітників» – Козек, Порицьких, Масальських, Курцевичів – в середньому мали 60–100 волок⁸³, а шість представників роду Ружинських-Роговицьких володіли лише 27 волоками

⁷⁹ Підраховано за матеріалами: РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 523, л. 200 об.-208 об.

⁸⁰ Підраховано за матеріалами: AGAD. ASK, к. 202-274 в.

⁸¹ Підраховано за матеріалами: AGAD. ASK, к. 202-274 в.

⁸² Ibid., к. 246 в.

⁸³ Ibid., к. 202-274 в.

землі (36 димів)⁸⁴. Маєтності князів-повітників дробилися і шляхом відокремлення частин володінь, що переходили як вінова частка (традиційно, а пізніше узаконена Литовськими статутами, вона становила 1/3 від володіння) при одруженні їхніх дочок. Їхні ж шлюбні партнери нарівні з князями головними були окреслені вузьким колом знаті – в більшості випадків менш титулованою, проте фінансово впливовою групою – панами⁸⁵. Тож, вірогідно, що частина землеволодінь «княжат-повітників» перейшла до «княжат головних» та панів, що, однак, не є головною причиною поступового зменшення частки їхніх земельних володінь порівняно з найбільш титулованою князівською групою – князями головними.

Таблиця 3.

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Волинському воєводстві станом на 1570 р.⁸⁶

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	14	64	1110	14
«княжата головні»	8	36	6944	86
всього	22	100	8054	100

Поборовий реєстр 1570 р. дає можливість простежити співвідношення двох князівських груп і по кожному повіту Волинського воєводства. Так, показник частки землеволодінь князів-повітників у Луцькому повіті був таким же, як і в усьому воєводстві, що засвідчується даними таблиці 4.

⁸⁴ Ibid., к. 23-248.

⁸⁵ Про шлюбні зв'язки князів більш детально див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 104, 124-146.

⁸⁶ Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK, к. 202-274 w.

Таблиця 4.

**Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками»
та «княжатами головними» в Луцькому повіті Волинського
воєводства станом на 1570 р.⁸⁷**

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	10	62,5	698	16
«княжата головні»	6	37,5	3706	84
всього	16	100	4404	100

Таблиця 5 дає уявлення про співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» в Кременецькому повіті. У даному регіоні концентрація земельних володінь князів-повітників була найнижча серед трьох повітів Волинського воєводства. Зокрема, представники двох родів «княжат-повітників» (40% від князівського прошарку загалом) володіли лише 6% землі, тоді як 3 роди «княжат головних» (60%) зосередили 94% князівських землеволодінь у повіті.

Таблиця 5.

**Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками»
та «княжатами головними» в Кременецькому повіті Волинського
воєводства станом на 1570 р.⁸⁸**

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	2	40	129	6
«княжата головні»	3	60	1915	94
всього	5	100	2044	100

Найвищий рівень концентрації земельних володінь «княжат-повітників», порівняно з Луцьким та Кременецьким повітами, простежувався у Володимирському повіті. Тут князі-повітники володіли 18% землі (для порівняння: у Луцькому повіті – 16%, Кременецькому – 6%), тоді як «княжата-повітники» – 82% (див. таблицю 6).

⁸⁷ Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK, к. 202-236, 264-270.

⁸⁸ Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK, к. 249-263, 273-274 w.

Таблиця 6.

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Володимирському повіті Волинського воєводства станом на 1570 р.⁸⁹

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	5	50	283	18
«княжата головні»	5	50	1323	82
всього	10	100	1606	100

За майже 60 років у співвідношенні землеволодінь між двома групами князів відбулися кардинальні зміни, що яскраво відображені відповідними цифрами і відсотками таблиці 7. За даними джерел, на основі якої складена дана таблиця, «княжата-повітники» на першу третину XVII ст. дедалі більше втрачають й так не дуже міцні економічні позиції в регіоні. Так, порівняно з 1570 р., у даний час частка земельних володінь князів-повітників зменшилася з 14 до 4%. Натомість «княжата головні» остаточно закріпили своє домінування в економіці Волині – частка їхніх володінь сягнула 96%, тобто збільшилася на 10%, порівняно з 1570 р.

Тож, за столітній період волинські «княжата-повітники» в економічному аспекті поступово втратили свої позиції, що виражались головним чином обсягами земельних володінь.

Таблиця 7.

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Волинському воєводстві станом на 1629 р.⁹⁰

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	9	47	1919	4
«княжата головні»	10	53	43433	96
всього	19	100	45352	100

⁸⁹ Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK, к. 237-248, 271-272 в.

⁹⁰ Таблиця складена за матеріалами: Баранович О. Залюднення України... С. 141-155.

Як показав аналіз відповідних джерел, «княжата-повітники» істотно поступалися «княжатам головним», що й стало однією з основних відмінностей між їхніми статусами. Представники групи «княжат-повітників», не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів – князів головних. Наприклад, серед князів-слуг Острозьких були представники таких родин «княжат-повітників», як Курцевичі, Войн-Воронєцькі, Жижемські, Хованські, Ружинські. Вишневецьким служили Друцькі-Горські, Лики, Темрюк-Пятигорські, Ружинські, а Корєцьким і Сангушкам – вже згадувані Ружинські⁹¹. Поступово князі-повітники були вимушені заставляти, здавати в оренду, а то й часом продавати свої маєтності, тоді як володіння князів головних в основному залишалися стабільними, а окремі представники ще й змогли їх збільшити⁹². На другу половину XVI – початок XVII ст. навіть менш титуловані пани могли посперечатися не лише в своїй економічній моці, а й деякі з них зосередили в своїх руках величезні, порівняно з князями-повітниками, землеволодіння⁹³. Тому основною відмінністю економічного характеру князів головних від князів-повітників було походження їхніх володінь. Якщо перші вирізнялись успадкованими землеволодіннями, то володіння других формувались в основному за рахунок отчин-вислуг⁹⁴.

Крім відмінностей економічного характеру, «княжат-повітників» від «княжат головних» відрізняли й соціальне становище та правосвідомість. Йдеться про суверенність землеволодіння, особисті права (виступ збройних загонів на війну окремо від загального повітового ополчення, право на персональні листи-повідомлення), право підсудності виключно великому князю⁹⁵. Останнє, втім, видається дещо перебільшеним. Важко погодитися з думкою, що князі-повітники підлягали лише під юрисдикцію воєвод чи місцевих старост. Таке твердження Н. Яковенко базує на відповідних формулах Волинської і Київської уставних грамот, однак не

⁹¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 120.

⁹² Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005. Вип. 5. С. 173-182; Його ж. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 33-50.

⁹³ Блануца А. Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. С. 161-178.

⁹⁴ Дана теза достатньо обґрунтована в книзі: Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 100-101.

⁹⁵ Див. детально: Там само. С. 100-102.

посилаючись при цьому на конкретні статті даних грамот⁹⁶. Проте «перевід на вище право», тобто під юрисдикцію великого князя литовського, мали не те щоб «княжата-повітники», а й нетитулована знать – пани і зем'яни⁹⁷. Наприклад, у 1494 р. київський боярин Іван Петрович звернувся до великого князя Олександра Ягелончика за правом переводу на вище право перегляду його справи щодо маєтків Тоганче, Товарів і Григорів з двоюрідним братом Кузьмою Івашкевичем⁹⁸. Як бачимо, правом переводу на вище право у даному випадку скористався представник нижчого шляхетського прошарку. Мало того, цим правом на практиці користалися рядові шляхтичі і в судових справах, позиваючись не те щоб з рівними собі, а й навіть з князями. Такий випадок, зокрема, зустрічаємо у справі за 1499 р. Михайла Павшича і чоловіка його сестри Івана Семеновича з князями Іваном та Львом Полубенськими про маєтки перших Варевці, Убернов та Конотов⁹⁹.

У Київській уставній грамоті містилося ще й застереження, що якщо князь, пан або зем'янин не з'явиться у певний визначений великим князем литовським час судового розгляду справи, то дана справа автоматично переходила під юрисдикцію воєводи («тога воєвода нашъ маєть мощно его перед собою ку праву поставити бех кажъдого отзыванья перед нас и справедливост маєть тому вчинить на конецъ»)¹⁰⁰. Відмітимо, що така правова прерогатива привілейованої верстви суспільства раннього нового часу, як перевод на вище право, скасовувалася з введенням в дію Першого Литовського статуту у 1529 р. Так, переведення справи на вище право заборонялося розд. 6, арт. 2, проте тут це право могло застосовуватися лише у випадку порушення письмового законодавства¹⁰¹. Зрівняти в правах князів-повітників і князів головних з рештою шляхти

---

⁹⁶ Там само. С. 102. Детальний аналіз і розбивку на статті Волинської та Київської уставних грамот здійснив Д. Ващук у своєму дисертаційному дослідженні (Див.: *Ващук Д. П.* Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 238 с.).

⁹⁷ *Lietuvos Metrika: (1387–1546). Užrašymų knyga 25* (далі – LM 25). Vilnius, 1998. P. 103.; LM 8. Vilnius, 1995. P. 281.

⁹⁸ Акты Литовской Метрики, собрания Ф. Леонтовичем. Варшава, 1896. Т. I. Вып. I: (1413–1498). С. 42.

⁹⁹ Акты Литовской Метрики, собрания Ф. Леонтовичем. Варшава, 1897. Т. I. Вып. II: (1499–1507). С. 12. Загалом детальніше про перехід на вище право див.: *Ващук Д.* Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XV – першій третині XVI ст. (аналіз статей Уставних земських грамот) // Український історичний збірник. Київ, 2004. Вип. 7. С. 69-94.

¹⁰⁰ LM 8. P. 242; LM 25. P. 190.

¹⁰¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонскиса. Минск, 1960. С. 70.

мали реформи 1564–1566 рр. у ВКЛ, якими проголошувалася відміна імунітету перших від місцевого судочинства. Проте і після введення в дію відповідних норм Другого Литовського статуту у 1566 р. таким імунітетом продовжували користуватися окремі представники з групи князів головних¹⁰². Натомість вже на цей час маловпливові і в основному незаможні князі-повітники все ж таки були вимушені підкоритися такому нововведенню.

Як бачимо, «княжата головні» та «княжата-повітники» у XVI – першій половині XVII ст. займали особливе положення серед знаті ВКЛ та Речі Посполитої. Проте їх економічні позиції та матеріальні статки були далеко не рівними. Князі головні, земельні володіння яких протягом століття лише зростали, виразно різнилися від князів-повітників, які щодамі втрачали свої і так не показні за обсягами землеволодіння. Натомість де-юре і де-факто князі-повітники користалися нарівні з князями головними правом «переводу на вище право», тобто зверненням до великого князя литовського для розгляду судових справ.

---

¹⁰² Докладніше див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... С. 110.